

10.33537/sobild.16.2.1728113

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 26.06.2025
Kabul edildiği tarih: 04.07.2025

Article Info

Date submitted: 26.06.2025
Date accepted: 04.07.2025

“DER-VASF-I EŞKÂL-İ KAL'A-İ SAKIZ”: EVLİYÂ ÇELEBİ'NİN ANLATIMIYLA SAKIZ KALESİ

“DER-VASF-I EŞKÂL-İ KAL'A-İ SAKIZ”: ON THE FORTRESS OF CHIOS WITH THE NARRATION OF EVLİYÂ ÇELEBİ

Ceren Tuğçe VAROL KOYUNCU

Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı,
cvarol@ankara.edu.tr

Anahtar sözcükler

Sakız, Kale, Evliyâ Çelebi, Liman,
Mimari, Bizans, Ceneviz,
Osmanlı.

Keywords

Chios, Castle, Evliyâ Çelebi,
Harbour, Architecture,
Byzantium, Genoese, Ottoman.

Öz

Evlüyâ Çelebi'ye göre, Sakız Adası'ndaki inşa faaliyetleri Büyük İskender'e kadar geriye gitmektedir. Ada, Helenistik çağı takiben Roma ve Bizans çağlarında da iskân edilmiş; Latin hâkimiyeti sonrası Cenevizlilerin idaresi altında önemli bir kültür ve ticaret merkezine dönüşmüş ve bu özelliğini Osmanlı hâkimiyetine geçtiği 1566 yılından sonra da sürdürmüştür.

Bu çalışmada, Sakız Adası'nın Ortaçağ ve geç Ortaçağlar boyunca siyasi, askerî ve ticarî merkezi konumundaki tarihî kalesi ele alınacaktır.

13. yüzyıl başlarından itibaren ticarî faaliyetler dolayısıyla Doğu Akdeniz'de yoğunlaşan ilginin odaklarından biri konumundaki Sakız Adası, İzmir-Avrupa ve İstanbul-Kuzey Afrika arasındaki deniz ticaretinde önemli bir merkez, aynı zamanda seyrüsefer halindeki gemiler için de güvenli bir sığınak olmuş; bu haliyle ada, 18. yüzyılın ortalarına kadar stratejik önemini korumuştur. Sakız kent merkezinin en önemli tarihi mekânı olarak limanın kuzey kanadında konumlandırılmış olan kale, Bizans çağından başlayarak, adanın Ceneviz ve Osmanlı idaresi altında, yüzyıllar boyunca sadece limanın değil, fakat aynı zamanda adanın da savunmasında etkin bir rol oynamıştır.

Sakız Kalesi ve limanın devamlı tehdit altında olduğu, yazılı tarihî kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Ayrıca adanın, Akdeniz'de yoğunlaşan korsanlık faaliyetlerinden nasibini alarak çeşitli dönemlerde tahrip edildiği; diğer taraftan sürekli ve şiddetli depremler üreten aktif fay hatları üzerindeki konumu dolayısıyla büyük yıkımlara sahne olduğu da bilinmektedir.

Sakız Kalesi'ne yönelik bu kısa çalışma, Osmanlı hâkimiyeti yıllarında ve 17. yüzyılın ortalarında adayı ziyaret eden Osmanlı seyyahı Evliyâ Çelebi'nin yazdıklarını esas alarak ve onun anlatımları üzerinden, bu savunma yapısının 17. yüzyıldaki fiziki çehresini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Abstract

According to Evliyâ Çelebi, building activities on Chios Island date back to the era of Alexander the Great. The island was inhabited also during the Roman and Byzantine Periods following the Hellenistic Period; it became an important culture and trade centre under Genoese dominion after Latin and maintained its mentioned characteristic after 1566, when it came under domination of the Ottoman Empire.

This study is on the ancient castle of the island, which was as the political, military and commercial centre of Chios throughout the Middle and Late Middle Ages.

The Castle of Chios, as one of the focuses of great interest in the East Mediterranean Sea due to trading activities starting from the 13th century, was not only a significant centre for maritime trade between İzmir-Europe and İstanbul-North Africa but also a secure harbour for cruising ships. The commercial significance of the island continued until mid-18th century. The castle, which is located on the northern part of the port and the most important historical site of Chios, played an efficient role in defending both the port and the island under Genoese and Ottoman dominion for centuries starting from the Byzantine Period.

It is also concluded from the written historical sources that, the castle and port of Chios were under threat continuously. Although the castle, which had its share of the common Mediterranean piracy, was vandalised in different periods, buildings faced some serious destruction also caused by the constant and major earthquakes due to the island's location above active fault lines.

This short study on the Castle of Chios aims to put forward the physical aspects of this defence structure in 17th century, based on the writings and statements of the Ottoman traveller Evliyâ Çelebi, who visited the island in mid-17th century during its years of Ottoman dominion.

¹ 2018 yılında tamamlanan “Evlüyâ Çelebi'nin Anlatımıyla Sakız Kalesi: Bir Mimari Değerlendirme” başlıklı yüksek lisans tezinin yeniden değerlendirilmesi, bu süreçte edinilen veri ve gözlemlerle yeniden yorumlanması sonucunda ortaya çıkan bu çalışmanın olgunlaşmasına geri bildirimleri ve önerileriyle destek sunan tez danışmanım Prof. Dr. Z. Kenan Bilici'ye, değerli katkıları için teşekkürü bir borç bilirim.

Osmanlı İdaresi Öncesi Sakız Adası ile İlgili Bilinenler

Osmanlı seyyahı Evliyâ Çelebi'nin ilk inşa faaliyetlerini Büyük İskender zamanına dayandırdığı Sakız Adası'ndaki yerleşimin tarihine ilişkin kesin bir bilgi bulunmasa da, arkeolojik çalışmalar, adadaki iskân tarihinin Neolitik Çağ'a kadar uzandığını ortaya koyar. Ticarî etkinliği ve esir pazarları ile ün yapmış olan adanın, Helen ve Roma hâkimiyeti altında olduğu dönemlerde sıklıkla Aka ve Pers akınlarına uğradığı belirtilir (Mansel, 2004: 20).

Sakız Adası'ndaki Bizans varlığı, İmparator I. Justinianos'tan, yani 6. yüzyıldan öncesine tarihlenir. Bu dönemden itibaren Arap ordularının, Çaka Beyliği ve Selçukluların akınlarıyla zaman zaman el değiştirmişse de, Bizans her defasında yönetimi yeniden ele geçirmeyi başarmış; bu haliyle adadaki egemenliğini 13. yüzyıl başındaki Latin istilâlarına kadar korumuştur. Ancak 11. yüzyılın son yıllarından itibaren, isyanlar, iç çatışmalar ve savaşlarla güç ve ciddi toprak kayıplarına uğrayan Bizans, neredeyse geri dönülemez bir gerileme ve çöküş sürecine sürüklenmesine sebep olan 1204 yılındaki Haçlı seferi ve Latin saldırıları sırasında Sakız Adası'nı da kaybetmiştir. Her ne kadar İmparator III. Ioannis Vatatzis adayı 1247 yılında yeniden Bizans topraklarına katmışsa da, anılan tarihten itibaren Akdeniz'de üstünlük kurmuş olan Cenovalılara önemli imtiyazlar tanımak zorunda kalmış; devamında ise Venedik saldırılarına karşı Cenovalı Zaccaria ailesinden yardım talep ederek, adayı fiilî olarak Ceneviz idaresine bırakmıştır. Kısa süre sonra, Andronikos III. Palaiologos tarafından Sakız'ın yönetimi yeniden ele geçirilmişse de, nihayet 1346 yılında Ceneviz komutanı Simone Vignoso komutasındaki Ceneviz ordusu adayı fethederek buradaki Bizans hâkimiyetine kalıcı olarak son vermiştir (Örenç, 2009: 6).

Bizans Devleti'nin Sakız Adası'ndaki teşkilâtlanmasına, yönetim yapısına, ekonomik, sosyal ve politik ilişkilerine ilişkin, özellikle de devletin sınırları dâhilindeki diğer merkezlerle karşılaştırıldığında son derece sınırlı bilgi-bulunmasına karşılık, bilhassa adanın esas merkezi konumundaki kale ve bunun etrafındaki kent fizikiğinin yapılanmasına ilişkin neredeyse hiçbir veriye ulaşılmaz. İlk inşasının 9. yüzyılda ve Bizans çağında gerçekleştiğini bildiğimiz kale ve çevresinde bu dönemi çağrıştıracak hiçbir maddi kalıntı günümüze ulaşamamıştır. Ancak adanın genelinde Orta Bizans çağının maddi verileriyle karşılaşmak yine de mümkündür. Nitekim Orta Bizans döneminin en önemli yapılarından biri olan ve Sakız Adası'nın merkezindeki dağlık alanda konumlandırılmış Nea Moni Manastırı ile bunun yakın çevresindeki yerleşim alanının mimari geleneği zaman içinde kimi etkilerle deformasyona uğramışsa da, ortaçağın üslup ve karakterini muhafaza etmeyi başarmıştır. Sakız'ın bir *ada* olarak kaçınılmaz bir sınır teşkil eden denizle çevrelenmesi, her şeye rağmen bu yerel ve geleneksel özelliklerin izlerinin günümüze

ulaşmasına imkân tanımıştır (Spagnesi, 2008: s.21). Kimi daha izole kalabilmiş yerleşim alanlarında, bilhassa adanın güneyinde kalan küçük yerleşim birimlerinde, sonraki dönemlerin İtalyan etkileriyle harmanlanarak Bizans-Ceneviz sentezi özgün bir dokunun oluştuğu, bu bağlamda yeni üretim pratiklerinin geleneksel olanla özleştigi bir *tarzın* ortaya çıktığı gözlemlenebilmektedir. Ancak yüzyıllarca süren Bizans hâkimiyetinin adada bıraktığı tüm etki ve izlere karşılık bu döneme ilişkin araştırmaların yetersizliği kadar, savaşlar, çatışmalar, deprem ve deprem dalgaları gibi doğal felaketler ile düzensiz kentleşme dolayısıyla, liman-kale bölgesindeki Bizans çağı kent strüktürü hakkında fikir yürütülebilmesi mümkün değildir. Ne var ki 14. yüzyıl ortalarından sonra, Sakız'ın Ceneviz idaresindeki durumuna ilişkin daha detaylı bilgiler mevcuttur.

Ceneviz Devleti'nin adayla ilgili politikaları, esasen bu tarihten bir yüzyıl evvel kendini göstermiştir. Bir şehir devleti olarak doğan ve hızla büyüyerek Akdeniz ticaretinin başlıca aktörlerinden biri haline gelen Ceneviz Devleti için Sakız Adası kritik önemi haiz stratejik noktalardan biridir. 1261 yılında Bizans ile Ceneviz devletleri arasında imzalanan Nymphaeum Antlaşması ile adada konsolos bulundurmaya başlayan Cenovalılara yine aynı antlaşma gereği ev, pazar yeri ve kilise tahsis edilmiş; tüccarlarına büyük imtiyazlar tanınmıştır. Bir süre sonra, Venedik saldırılarına karşı, *Nea Phokaia* (Yeni Foça)'nın idarecisi olan Cenovalı Benedetto Zaccaria'nın himâyesine giren ada, Venedik'in burayı bir askerî üs olarak kullanma girişiminde bulunduğu 1346 yılında Simone Vignoso tarafından alınarak Ceneviz toprağı haline getirilmiş; bu dönemde adanın yöneticisi konumundaki Vignoso'ya karşı sorumlu *Maona Nuova di Scio* (Yeni Sakız Maonası, *Maona/Mahona*) olarak bilinen, sakız üretimi ve ticaretine dayalı 29 birimli bir yönetim oluşturulmuştur. İlerleyen yıllarda bu yönetsel yapının değiştirilerek tüm yetki ve tasarrufun, Ceneviz Devleti'ne bağlı on iki üyeden oluşan bir meclis niteliğindeki *Maona*'ya bırakıldığı bilinir. Adadaki bu yönetim modeli, Osmanlı'nın adayı fethettiği 1566 yılına kadar devam etmiştir (Turan, 1966: 176). Söz konusu yönetim ile Osmanlı arasındaki ilişkiler ise, adanın alınmasından çok öncesine ve 14. yüzyılın ortalarına dayanmaktadır.

Anadolu topraklarına oldukça yakın bir konumda, Çeşme Körfezi'nin adeta doğal bir uzantısı halindeki Sakız Adası'nı elinde bulunduran *Giustinianiler* için en büyük tehdit, 14. yüzyıl ortalarından itibaren Akdeniz'e yayılarak buradaki ticarî üstünlüğü ele geçirmek iddiasındaki Osmanlı Devleti olmuştur. Foça gibi Anadolu'nun batı kıyılarındaki önemli limanlar ile Doğu Akdeniz'de yine Anadolu'ya yakın konumdaki Sisam, İstanköy gibi merkezlerin idaresinde bulunan Cenovalıların, denizlere egemen olma ve batıya doğru yayılma politikası güden Osmanlılarla karşı karşıya gelmeleri süreç içinde kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Sakız Adası yönetiminin Sultan I. Murad (1361-1389)

döneminden itibaren Osmanlı'ya vergi verdiği bilinmektedir. Ancak bir taraftan vergi yükünden kurtulmak, diğer yandan da Osmanlı'nın Akdeniz'deki gücünü kırmak isteyen Ceneviz Devleti'nin bu süreçte Venedik ve Rodos ile işbirliği yaparak Venedik donanmasını Sakız Limanı'na kabul etmesi üzerine, iki devlet arasındaki ilk gerginlik yaşanır. 1415 yılında cereyan eden bu olayın akabinde yaşanan Osmanlı-Venedik deniz savaşının sonucu Osmanlı'nın aleyhine sonuçlanmışsa da, taraflar arasında imzalanan antlaşma ile bölgedeki güç mücadelesinde Osmanlı'nın da bir taraf olduğu kabul edilmiş görünür. Söz konusu antlaşmanın imzalanmasının ardından Ceneviz yönetiminin Doğu Akdeniz'deki ticarî menfaatlerini gözetenek Osmanlı ile *dostane* ilişkiler kurmaya çabaladıkları, hatta Bizans ile ilişkilerini de Osmanlı politikaları ile ters düşmeyecek şekilde sürdürdükleri anlaşılmaktadır (Farooqi, 2010: 131). İlerleyen yıllarda Venedik ile yapılan diğer savaşlarda şartların Osmanlı lehine dönmeye başlaması ve nihayet 1463 yılında başlayarak Ege Denizi, Mora Yarımadası, Arnavutluk, Karadağ, Dalmaçya kıyıları ve Veneto olmak üzere birçok cephede ve fasılalar halinde 16 yıl süren savaşın Osmanlı'nın kesin zaferiyle sonuçlanmasıyla, Ceneviz yönetimi Osmanlıları bölgedeki mutlak güç kabul ederek Venedik'e karşı himâye talebinde bulunmuştur. Bu talep Osmanlı tarafından daha yüksek vergi ödenmesi koşuluyla kabul edilmiş; 16. yüzyıl ortalarına dek taraflar arasındaki ilişkiler sorunsuz şekilde devam etmiştir. Ancak vergilerin devamlı artırılması karşısında çaresiz kalan Ceneviz Devleti, 1558 yılında ada yönetiminden elini resmen çekerek Maona'yı yalnız bırakır (Goffman, 2014: 190). Osmanlı'ya karşı vergi yükümlülüğünü karşılayamayacak olan ve bu haliyle hem Osmanlı hem de Venedik için bir hedef haline gelen adanın yönetimi ise Malta Şövalyelerine destek vererek yardım talebinde bulunur. Bir süredir kaçak esirlerin adada barındırılması, tüccar ve hacı gemilerine saldırılar düzenleyen korsanların Sakız'ı mesken tutmuş olmaları, vergilerin zamanında ödenmeyişi gibi sebeplerle hâlihazırda Osmanlı'yla ilişkileri bozulmaya başlayan Maona'nın bu hamlesi, Zigetvar Seferi'nin hazırlıklarının yapıldığı 1566 yılında, seferin hemen öncesinde çözülmesi gereken bir sorun olarak değerlendirilmiş; Sultan I. Süleyman'ın emri üzerine Kaptan-ı Derya Piyale Paşa komutasındaki Osmanlı donanması, 15 Nisan günü Çeşme Limanı'na demir atmıştır (Yaşar Keskin, 2013: 28).

Ehl-i küfrün Sakız'ın çekti Piyale Paşa. Sene 973.

Tarihi kaynaklar, 15 Nisan 1566 tarihinde Piyale Paşa komutasındaki donanmanın adadaki Paskalya seremonisi dolayısıyla Çeşme'de demirlediğini ve ertesi gün ada yöneticilerini de burada karşıladıklarını belirtir. Paşa, adanın karşı konulmadan kendisine teslim edilmesini, aksi takdirde saldıracağını bildirmiş; ancak

ada yöneticileri bu isteğe karşı çıkmışlardır (Yaşar Keskin, 2013: 29). Direniş gösterenlerin esir alınmasının ardından bir ulağın Sakız'a gönderildiği ve durumun bildirildiği; ada ahalisinin ise karşı çıkmayarak teslim olmak için birtakım şartlar sundukları da yine kaynaklarda aktarılır. Bu şartlar Osmanlılar tarafından kabul edilmiş ve 17 Nisan günü kaleye Osmanlı sancağı çekilip kalenin camiye çevrilen büyük kilisesinde fetih ezanları ile Sultan I. Süleyman adına hutbeler okunmasıyla, adada yaklaşık 350 yıl sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.

Ahalinin Osmanlıların gelişini bir baskı unsuru olarak değil, kurtuluş olarak gördükleri, hem fetih dönemi anlatılarında hem de Osmanlı yönetimindeki uygulamalarda kendini gösterir. Ada nüfusunu oluşturan Rum Ortodoks çoğunluğun bu döneme kadar Katolik Latinlerden ciddi baskı görerek sömürüye maruz kaldıkları, ayrıca temel geçim kaynakları olan sakızın üretimi ve ticaretine yönelik kendilerine hiçbir tasarruf bırakılmadığı; buna karşılık Osmanlılarla birlikte önemli hak ve imtiyazlar kazandıkları, dolayısıyla söz konusu yönetim değişikliğini büyük memnuniyetle karşıladıkları belirtilir. Piyale Paşa'nın gelişini haber alan ada halkının tutumuna ilişkin Evliyâ Çelebi'nin ifadeleri dikkat çekicidir:

"...Kalede olan kâfirler aman isteyip bir yere toplanıp danıştılar ki,

'Sulh ile kaleyi verelim ve çoluk çocuğumuzu malımızı manalımızı kurtaralım. Yine bu adada kalalım ve kale içindeki kiliselerimiz kadar taşra varoшта kilise yapalım, bağ, bahçe ve haneler yapalım. Adam başına her sene birer altın haraç verelim ve ruhbanlarımızı Muhammed şeriatı üzere haraçtan muaf edelim 'diye 120 madde üzere danışmanlarını bir yere koyup Piyale Paşa'ya rica mektupları ile arzlarını arz eylediler. Ricaları kabul olunup şartlar imzalanıp hamd olsun savaş edilmeden İslâm askerinin heybeti korkusundan kale fethedildi. ..." (Haz., Kahraman, 2017: 126)

1567 tarihli Sakız Kanunnâmesi'nde, Çelebi'nin anlatımında sözü edilen *arzlara* ilişkin hükümler açıkça belirtilmiştir. Ada halkının beklentileri Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmekle kalmamış; buraya özel kimi imtiyazlar da tanınmıştır. Buna göre, Sakız'da yaşayan Rum Ortodoks, Yahudi ve Katolik nüfusların hakları güvence altına alınarak, zarar gören kiliselerin onarılmasına, ihtiyâç halinde yenilerinin yapılmasına da kadı iznine tâbi olmak kaydıyla serbestlik tanındığı anlaşılmaktadır (Goffman, 2014: 193). Ayrıca, gayrimüslim tebaanın çocuklarının devşirilmesine yönelik uygulamanın, Sakız Adası'na has olmak üzere

uygulanmaması kararı alınarak, bu yolla önemli ham maddelerden biri olan ve neredeyse tamamı adadan karşılanabilen sakızın üretiminin devamlılığı ve verimliliğinin sağlanması amaçlanmıştır; adanın diğer önemli gelir kaynaklarından olan ipek, buğday ve arpa da gümrük vergilerinden muaf tutulmuştur. Diğer taraftan, bu döneme kadar adanın Osmanlı'ya ödemediği vergilerin tahsilatı da, ada halkından değil, önceki dönemde yönetici konumundaki Sakız beylerinin kişisel varlıklarından karşılanmıştır (Turan, 1966: 186).

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Kaptan Paşa Eyaleti'ne bağlanarak Osmanlı'nın Doğu Akdeniz'deki en önemli ticarî ve askerî üssü haline gelen Sakız Adası'nın tarihî kalesi, söz konusu faaliyetlerin yürütüldüğü bir idare merkezi olarak büyük önem taşımıştır. Kuzey Afrika limanlarından, Karadeniz'den ve Uzak Asya'dan Anadolu'ya ve buradan Avrupa'ya bağlanan ticaret rotalarının kesiştiği merkez konumundaki adanın limanı bu anlamda öne çıkarken, batıya doğru yayılma iddiasındaki Osmanlı Devleti ile bunun Avrupalı hasımları arasındaki çatışmalarda etkin rol oynayan ve Osmanlı başkentinin Akdeniz'den gelebilecek tehditlere karşı savunulması açısından kritik önem taşıyan iyi tahkim edilmiş kalesi ile ada, bölgenin en önemli müstâhkem mevkielelerinden biri haline gelmiş; bu stratejik konumu dolayısıyla, 19. yüzyılın ortalarında kurulan *Cezayir-i Bahr-i Sefîd Eyaleti*'nin eyalet merkezi olmuştur. Bu bağlamda, Sakız Kalesi'nin Bizans döneminde, 9. yüzyıla dayanan ilk inşasından 19. yüzyıla kadar kesintisiz biçimde ve gelişen silah teknolojilerine karşı kale mimari/mühendisliğinde geliştirilen en yeni uygulama ve tarzlara uygun şekilde devamlı yenilenerek ve tahkim edilerek günümüze ulaşan son şeklini almış olduğu söylenebilir¹.

Evlîyâ Çelebi'nin Anlatımıyla Sakız Kalesi: Bir Mimari Değerlendirme

1566 yılındaki fethinden itibaren 1912'de patlak veren Balkan Savaşları'na kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Sakız Adası'nın siyasi, askerî ve ticarî merkezi konumundaki kalesinin 17. yüzyılın ikinci yarısındaki durumunu, Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi üzerinden anlayabilmek mümkündür.

Mekke'yi ziyaret etmek amacıyla çıktığı uzun yolculuk sırasında, 1671 yılında adayı ziyaret eden Çelebi'nin Sakız Adası'nın tarihi, Osmanlı fethi öncesi ve sonrasındaki sosyo-politik ve kültürel durumu, Osmanlı fethi süreci ve nihayet liman-kale bölgesinin mimarisine yönelik son derece detaylı ifadelerinin, arşiv belgeleri, arkeolojik incelemeler, gravürler ve diğer seyyahların notları ile birlikte değerlendirildiğinde, büyük ölçüde doğruluk ve tutarlılık arz ettiğine işaret edilmelidir:

"Deniz kıyısında bir düz alçak yerde, kayalar üzere bir burunda yapılmış bir şeddadi kârgir sağlam hisar ve dayanıklı demir kayadır.

Çepçevre büyüklüğü 2.700 adımdır. Dört köşeden uzunlamasına kıbleden kuzeye uzanmış Frenk yapısı bir taş kaledir.

Boyu hendek kenarındaki küçük hisar duvarlarının bedenlerine dek 10 arşın yüksektir, bu duvar 5 arşın enlidir.

Deniz kıyısı tarafı duvarları üç arşın kalın duvarlardır. Deniz kıyısı bir kat duvardır, bazı yerlerini deniz dalgaları döver sağlam ve müstahkem duvardır. Kara tarafı iki kat duvardır ve kara tarafı hendeği tam 50 adım enli hendektir. Daha önce kâfir asrında hendek içinde gemiler bağlanır imiş. ...

...Kalenin kara tarafı gayet sarptır. Ve 63 kule kaleyi kuşatmıştır. Diğer kaleler gibi beden beden değildir. İkişer kat tüfenk ve top deliği mazgal yerleri vardır. Dört tarafında kat kat 400 pare balyemez, kolomburna, şayka ve başka cins yarar toplar ile donanmış sağlam kaledir. ..." (Haz., Kahraman, 2017: 128)

Çelebi'nin Sakız Kalesi'nin konumu ve mimari özelliklerine ilişkin ifadelerini, tarafımızca gerçekleştirilen saha çalışmaları da doğrulamaktadır. Yapı, deniz kıyısında düz alçak bir burun üzerinde inşa edilmiş olup, kıbleden kuzeye uzunlamasına uzanmış bir taş kaledir (Foto.1). Çelebi'nin "2.700 adım" olarak verdiği çevre ölçüsünün, kalenin hendek içinde kalan çekirdek bölümünün takribi çeperini ifade ettiği açıktır. Kalenin beden duvarlarından daha alt kottaki hendek

¹ Burada "günümüze ulaşan son şekli"ne ilişkin bir saptama yapılmasında yarar görülmektedir: Yapı bugün dönemindeki sur ve hendek sistemine yönelik genel bir değerlendirme yapmaya imkân sağlayabilecek ölçüde bütünlüğünü koruyabilmiş bir fizikî yapıyla karşı karşıya olduğumuzu düşündürse de, eski gravür, fotoğraf ve anlatılarla karşılaştırıldığında, kalenin neredeyse bir kadavra halinde günümüze gelebilmiş olduğunu ifade etmek, çok da abartılı olmayacaktır. Bunda savaşlar, çatışmalar vs. etkili olmuşsa da, kentin mimari dokusunda telafisi mümkün olmayacak ölçüdeki yıkımın temel sebebi, bölgenin depremselliğidir. Adanın da üzerinde bulunduğu fayın ürettiği büyük depremlerden 1881 ve 1956 tarihli olanlar kale ve

çevresinde, tarihsel anlatıları destekleyecek hemen hiçbir maddi iz bırakmayacak boyutlarda büyük yıkımlara sebep olmuştur. 18. yüzyılda liman bölgesine yayılmış durumdaki zengin ve kalabalık Sakız kentini kuşatan dıştaki şehir surlarının içinde, Sakız Limanı'nın kuzey tarafında alçak bir burunda güney-kuzey doğrultulu bir oturma alanı üzerinde, yaklaşık 180.000 metrekarelik bir alanı kaplayan kale ve bunun etrafında, modern topçu tabyalarıyla tahkim edilerek kale hendeğini çevreleyen dış tahkimattan teşekkül eden büyük Sakız kale kompleksinden geriye, bugün yalnızca hendeğin içindeki ana kalenin surları kısmen ve çok sayıda müdahale görmüş halde ayakta durmaktadır.

duvarlarının yüksekliği için zikrettiği 10 arşının takriben 7.50 m. ve 5 arşının da takriben 3,75 m. olduğu ve söz konusu ölçülerin de hendek duvarlarının ayakta kalabilen parçalarının yükseklikleri ile örtüştüğü anlaşılmaktadır (Taşkın, 2005: 134). Günümüzde yola dönüştürülerek araç trafiğine açılmış durumdaki hendek alanının eni için verdiği 50 adım ölçüsünün de, beden duvarları ile hendek duvarı arasındaki mesafeyle takribi olarak örtüştüğü tesbit edilmektedir (Foto.2). Buna karşılık, “Daha önce kâfir asrında hendek içinde gemiler bağlandığı”na işaret eden herhangi bir ize rastlanmamıştır; ancak vaktiyle gemilerin bağlandığı babaların, kalenin beden duvarlarına bakılarak, şimdiki zemin kotunun altında kalmış olması muhtemeldir (Varol, 2018: 27-28).

Kalenin denize bakan cephesi için Çelebi “bir kat duvardır” derken, kara tarafındaki cepheleri için de “iki kat duvardır” ifadelerini kullanır. Seyyahın “üç arşın kalınlığında sağlam ve müstahkem duvar” olarak betimlediği denize bakan kuzey cephesinin beden duvarları, esasen kuşatma toplarının oldukça gelişmiş olduğu 17. yüzyıl sonları için son derece ince olsa da, deniz tabanının kayalık yapısı dolayısıyla yalnızca gemilerin değil, basit kayıkların bile bu yönden kaleye yanaşması imkânsızdır. Bu durumun kale duvarlarının biçim ve tarzlarında belirleyici olması şaşırtıcı değildir. Saldırının gelmesinin beklendiği kara tarafındaki cephelerin de bir hendek duvarıyla çevrelenerek korunması bu anlamda doğaldır. Hatta Evliyâ Çelebi’nin ziyaretini takip eden dönemde hendeği kuşatacak şekilde yapılan modern topçu tabyalarının (Plan 1) inşası sırasında, hendek içinde ayrıca bir savunma hattı oluşturulduğu da bilinmektedir Monioudi-Gavala, 2001: 42).

Evliyâ Çelebi’nin, Sakız Kalesi ile ilgili söyledikleri arasında en dikkat çekici olan “kalenin 63 kule tarafından kuşatıldığı” ifadesidir. Kalenin varlığı tarihi kaynaklardan da bilinen dokuz burcundan, günümüze çoğu harap vaziyette sekiz burç kalabilmiş; limana bakan doğu köşesindeki burç ise tümüyle yıkılmıştır. Kalenin, doğu cephesini oluşturmakla birlikte, bugün sadece sınırlarını tayin etmeye imkân verecek birkaç parçası dışında bütünüyle ortadan kalkmış olan duvar çizgisi üzerinde geçmişte bir liman kapısı ile kapıyı yan kanatlarından tahkim eden birer burcun yer alması muhtemeldir. Bunlardan başka, kale içinde gözetleme amacıyla inşa edilmiş iki kuleden bahsedilmekte olup, bunlardan da bugün yalnızca biri ayakta. Hendeği kuşatan surun 17. yüzyılın ikinci yarısındaki durumuna ilişkin bir çıkarım yapılabilmesi mümkün değildir. Kalenin adeta birer mahmuz gibi çıkıntı yapan topçu tabyalarıyla güçlendirilmiş bir hendek tahkimatı olduğu, ancak söz konusu yapının Çelebi’nin ziyareti sırasında henüz inşa edilmemiş olduğu bilinmektedir. Yine de 1671 yılında mevcut hendek duvarı da kulelerle tahkim edilmiş olabileceğini düşünmek yanlış olmaz. Ancak tüm bunlar

göz önüne alındığında dahi, Sakız Kalesi’nin kuleleri için 63 sayısı hayli abartılıdır. Bu bağlamda, Seyyahnamede zikredilen sayının, geçmişte kenti tahkim etmekle birlikte, zamanla yıkılarak ortadan kalkmış, hatta kimi tarihi gravürlerde (Resim 1), şehri tahkim ettiği anlaşılan dış sur çizgisi üzerindeki kuleleri ifade etmesi de muhtemeldir. Nitekim Çelebi de, kentin varoşunu anlattığı satırlarda, “...Bu varoşun dört tarafında 70 tahta kapı vardır. Ve bu varoş tamamen kaya gibi duvarlar içindedir...” (Haz., Kahraman, 2017: 133) sözleriyle kenti çevreleyen dış surların varlığına işaret etmektedir. Bu ifadelerin yanı sıra, son derece önemli birer görsel belge niteliğindeki gravürlerden hareketle, büyük kısmının söz konusu şehir surlarının burçları olabilecekleri düşünülen bu kulelerin belki bir kısmının da Batı Anadolu, Ege Adaları ve Doğu Balkanlar’da örneklerine rastlanan, Sakız Adası’nda da çok sayıda örneği olduğu bilinen bir yapı tipi olan kule-konutlara işaret ediyor olabileceği düşünülmektedir (Resim 2).

Çelebi’nin anlatımlarındaki tüfek ve top mazgalları ile toprakla donatılmış kale tasvirini doğrulayan kimi izlerin tespit edilebilmesi mümkündür. Kale burçlarından birkaçı üzerinde mevcut olan tüfek-top mazgalları, hendek alanındaki zemin kotunun ciddi şekilde yükselmiş olması dolayısıyla neredeyse göz hizasındadır (Foto.3); ancak bunların geçmişte daha yüksek bir kotta, içten hendek alanını hedef almak üzere eğimli şekilde tasarlanmış oldukları ve herhangi bir tehdit durumunda hendeğin savunulmasında etkin rol oynadıkları anlaşılabilmektedir. Kalenin 400 pare başka cins toprakla donatılmış olması, kalenin ölçüleri dikkate alındığında, abartılı gibi görünmekteyse de, bu ifadenin, kenti çevreleyen surlar üzerinde gördüğü çok sayıdaki topu içerdiğine şüphe yoktur. Nitekim, beden duvarları üzerinde seğirdimle ilişkili olarak ve birkaç burç üzerinde, toprakların yerleştirilmesi için özel olarak yapılmış birkaç top yuvasını bugün bile görebilmek mümkündür (Foto.4). Bunlardan güney burcu üzerinde ve limana bakar şekilde bir top, yuvası içinde seyir amaçlı korunmuştur.

Seyyahın anlatımları kale kapıları, köprü gibi unsurlar ile bunların civarındaki yapılar hakkında bilgi vererek devam eder:

“Bu kalenin iki yerden demir kapıları yoldur. Biri güneye açıktır ki ondan taşra varoşa gidilir. Taş köprü ile hendeklerden geçilir. Kapının eşiği dibinde zemberekli asma tahta köprüdür. Her gece bekçiler makara ve dolaplarla çeke çeke zincirlerini açıp kale kapısına dayayıp siper edip kale kapısı dada sağlam olup sabah dua ve senâ ile köprüyü indirip kale kapıları açılır.

Bu köprüden taşra varoşa çıkarken sağ tarafta hendek başında bir sebilhane vardır. Ve bir küçük fukara tekkesi vardır. Avlusunda Hızır Baba gömülüdür. Bu

tekkecik sırasında ta kuzeye derya kenarına varıncaya kadar hendek kenarından açıkta bir alçak taş duvar çekilmiştir. İçeride tamamen şehrin ayan ve eşrafları gömülüdür. ...

... Çarşı içine açılır kalenin liman kapısı vardır, gayet kalabalık büyük kapıdır. Doğuya nazır iki kat demir kapıdır. ...Onları geçince ikinci kapı güneye açılır. ...Bu hesap üzere bu liman kapısı dört kat sağlam kapıdır. ...” (Haz., Kahraman, 2017: 129)

Evliyâ Çelebi'nin “güneye açıldığını” söylediği kapının, kalenin günümüze ulaşabilmiş ve hâlen *Porta Maggiore* (Büyük Kapı) olarak adlandırılan kapısı olduğuna şüphe yoktur (Foto.5). Söz konusu kapı, iki çift kapı ile bunları birbirine bağlayan bir koridordan teşekkül eden bir giriş ünitesi halindedir. Seyahatnamede bu giriş kütlesine ilişkin detaylı bir anlatımla karşılaşmıyorsa da, kapının önünde uzanan ve hendeği aşmaya yarayan taş köprü ve bununla kapı arasındaki irtibatı sağlayan zemberekli ahşap köprü ile ilgili tarifleri dikkat çekicidir. Ne var ki bunlardan günümüze hiçbir iz ulaşamamıştır².

Evliyâ Çelebi'nin *Büyük Kapı* önündeki köprüden geçilerek hendeğin ötesine, “*taşra varoşa*” çıkıldığında, “*hemen hendek başında bir sebilhâne ve avlusunda Hızır Baba'nın gömülü olduğu bir küçük fukara tekkesi*”nden günümüze hiçbir kalıntı ulaşmamıştır. Ancak bugünkü *Dimokratias* Caddesi ile hendek duvarı arasında kalan ve yeşil alan olarak düzenlenmiş alandaki “*alçak bir duvarın sınırlandırdığı mezarlığa*” işaret ettiği düşünülebilecek kimi duvar parçalarının, “*içerisinde tamamen şehrin ayan ve eşraflarının gömülü olduğu mezarlık alanı*”nı çevreleyen ihâta duvarına ait kalıntılar olması muhtemeldir. Her ne kadar bu küçük ve harap haldeki yıkıntılar herhangi bir tarif getirebilmek için yeterli fikir vermiyorsa da, Çelebi'nin tasvirine uygun bir konumda yer alması dolayısıyla bunun, müellifin anlatımına konu ettiği mezarlık alanla ilişkili olabileceği düşünülebilir³.

Evliyâ Çelebi'nin, “*çarşı içine açılır kalenin liman kapısı vardır, gayet kalabalık büyük kapıdır. Doğuya nazır iki kat demir kapıdır.*” dediği liman kapısı, kalenin liman cephesi ile birlikte tümüyle ortadan kalkmıştır. Ancak

Çelebi'nin anlatımından, liman kapısının da çift kapıdan geçilerek güneye yönelen bir koridorla yine bir çift kapıya bağlanan bir giriş ünitesi biçiminde düzenlenmiş *Porta Maggiore* ile benzer bir mimari düzene sahip olduğunu göstermektedir.

Çelebi'nin, “*bu kapıdan geçip ana duvarı ile iskele kapısı arasında çeşit çeşit savaş aletleriyle süslenmiş bir duvardır. Bütün kale neferleri ve bekçiler gece gündüz bu mahalde bulunurlar*” şeklindeki anlatımı dikkat çekicidir. Bu anlatımlara göre “iskele kapısı”, kalenin doğu cephesinde bulunan ve büyük olasılıkla fevkâni bir yapıya sahip olan kapıdır. Buradan batı yönünde, kale içine doğru devam eden geçit bir “L” plan arz edecek şekilde güneye doğru kırılmakta ve yine “iskele kapısı” ile benzer şekilde fevkâni olduğu düşünülen ikinci bir kapıya bağlanmaktadır. Seyyahın “*çeşit çeşit savaş aletleriyle süslenmiş*” olduğuna ilişkin ifadesinden, iki kapı arasındaki geçidin yoğun bir bezemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bezemeler, kentin Ceneviz idaresinde olduğu dönemden kalma armalar, silahlar yahut savaş betimlemeleri olabileceği gibi, Osmanlı döneminde yapılmış ve benzer temalara sahip kalemişi süslemeler de olabilir. Ayrıca, “*bütün kale neferleri ve bekçilerin gece gündüz bu mahalde bulunuyor oldukları*” yönündeki anlatımdan hareketle, askerî karargâh ve ordugâhın liman kapısının gerisindeki bu bölgede olduğu düşünülmektedir.

Evliyâ Çelebi'nin kale kapılarına yönelik anlatımları, yapının güney ve doğu cephelerinde bulunan iki kapısı ile sınırlı olmakla birlikte, Sakız Kalesi'nin esasen üç kapısı bulunmaktadır. Kalenin batı cephesinde bulunan, Sakız kentiyle irtibatı sağlayan ve diğer ikisinden daha küçük olduğu anlaşılan kapı, ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. 17. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen bir gravürde, önündeki zemberekli ahşap köprü ile birlikte resmedilmiş olan söz konusu kapıdan Çelebi'nin söz etmeyişi düşündürücüdür (Resim 2). Yerinde yapılan incelemelerde yapının batı cephesi boyunca, günümüze harap halde gelebilmiş, tahliye ve/veya savunma amaçlı çok sayıda küçük ve gizli açıklık bulunduğu görülmüştür (Foto.8-9). Bu bağlamda, Seyahatnamede bu kapının da üzerinde bulunduğu batı cephesi ile ilgili hiçbir bilgi ve gözleme yer verilmemiş

² *Porta Maggiore*'nin, Evliyâ Çelebi'nin adayı ziyaretinden kısa bir süre sonra, 1694 yılında gerçekleşen Venedik işgali sırasında tümüyle yıkılmış olduğu bilinmektedir. Takip eden dönemde yeniden inşa edilen kapının üzerindeki kitabe de, yapının bu dönemdeki inşasından kalmıştır. Benzer bir tespit, kapının önündeki köprü için de yapılabilir. Her ne kadar *Porta Maggiore*'nin önündeki hendek alanında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında eski taş köprü ortaya çıkartılmışsa da (Foto.6), günümüzde söz konusu alanda uzanmakta olan köprünün 2014 yılından sonra inşa edilmiş bir *replika* olduğu bilinmektedir (NSRF (National Strategic Reference Framework), Restorasyon Projesi Raporu, 2014-2020).

³ Hâlihazırda kale içindeki bir yapının avlusunda “*Kara Ali Mezarlığı*” olarak adlandırılan, kentin Osmanlı dönemindeki ayan ve eşrafına ait mezar taşları sergilenmektedir (Foto.7). Bu taşların, sözü edilen mezarlığın tahrip olmasının ardından buraya taşınarak korunmuş olması muhtemeldir. Ne var ki yapılan çalışmalar, buradaki mezar taşlarının hepsinin 18. yüzyılın sonrasına ait olduğunu göstermektedir. Ancak yine de mezarların özgün yeri olmadığı anlaşılan bugünkü sergi alanına bir yerden taşındıklarına göre bunların, konumu Seyahatnamede açıkça tarif edilmiş olan mezarlıktan getirildikleri yönünde bir çıkarsama yapılabilir.

olması, bunun güvenlik gerekçesine dayanan bilinçli bir tercih olduğunu akla getirmektedir (Varol, 2018: 34).

“Limanı bin pare gemi alır büyük bir limandır. Bir kenarından bir ucuna tam 1.800 germe adımdır. Ağız açık limandır. Kible ve gündoğusu rüzgârları gayet şiddetli esip bazı zaman gemilere ve sahiplerine felaket olur. Zira kumsal limandır, demir tutmaz, gemileri sürüyüp karaya düşüp helâk olurlar. Ama başka altı rüzgârdan emin limandır. Bu limanı düşmandan kurtarmak için limanın kiblesi ucundaki burunda (...) tarihinde Vezir Silâhdar Fazlı Paşa muhafazada iken bir küçük kale yapmıştır. İsmi,

Fazlı Paşa Kalesi: *Bir küçük yuvarlak şekilli kaledir, ama gayet sağlam ve muhkemdir. Büyüklüğü 300 adımdır. Deniz kıyısında olduğundan hendeği yoktur. Ve içinde asla hane yoktur, bir mescidi, cebehane hazinesi ve buğday ambarı vardır. Limanın tam ortasına yönelik 14 adet uzun topları var ki Sakız Kalesi’nde yoktur. Kemerli demir kapıları her gece kapatılır toplardır. Dizdarı ve 100 adet neferi gece gündüz mevcuttur. Güneye bakar bir demir kapısı vardır. ...”* (Haz., Kahraman, 2017: 129-130)

Evliyâ Çelebi’nin Sakız Limanı’na ilişkin gözlem ve değerlendirmelerini doğrulayabilme imkânı ne yazık ki yoktur. Limanın burada tarif edilen halini ne zamana kadar koruduğu tespit edilememekle birlikte, 1881 depremi sonrasında ciddi bir onarımdan geçtiği ve hayli doldurulmuş olduğu bilinmektedir (Foto.10). Buna karşılık Çelebi’nin 1.800 germe adımlık ölçüsü de, bu sınır için tutarlılık arz etmektedir. Söz konusu sınır, ayrıca dönem gravürlerindeki betimlemelerle de uyuşur. Eski limanın kentsel dokusu ise, şimdiki liman hattından iki sokak geride takip edilebilmektedir.

Seyahatnamede dikkati çeken diğer bir husus da, şüphesiz *limanın kiblesi ucundaki burunda* inşa edilmiş olduğunu belirttiği Fazlı Paşa Kalesi’dir. Her ne kadar limanın ucunda bir harabe bulunmaktaysa da, bunun sözü edilen yapı olup olmadığına ilişkin bir veri yoktur. Mevcut kalıntılar için kaynaklar, bunun döneminde *Porporella Castel della Caterna*, günümüzde ise *Bourtzi Castle* olarak adlandırılan bir Ceneviz dönemi yapısı olduğunu belirtirler (Kastrologos, <http://www.kastra.eu/castleen.php?kastro=xioburtzi>, 2014). Bu anlamda, *Sakız’ın muhafazasında iken bu*

kaleyi yaptırmış olduğu ifade edilen Fazlı Paşa’nın 1640’larda Anadolu Beylerbeyliği görevindeki Fazlı Paşa olup olmadığı, söz konusu yapının bu kişi tarafından ilk kez mi inşa ettirildiği yahut mevcut Ceneviz kalesini tahkim mi ettirdiği konusunda hiçbir bilgi olmamakla birlikte, güncel çalışmalarda, bugüne ulaşan harabenin 18. yüzyıla ait olduğu bilgisi verilmektedir. Bu cümleden olarak, kaynaklarda geçenlerin aynı yapılar olmadıkları düşünülebileceği gibi, aynı yapının farklı dönemlerde ve çok kez elden geçmiş olabileceği de değerlendirilebilir. Nitekim Çelebi’nin sözünü ettiği kale *bir küçük yuvarlak şekilli* iken, bugüne ulaştığı haliyle yapının dikdörtgen bir zemin planına sahip olduğu görülmektedir⁴ (Foto.11).

Sonuç

Sakız Adası’nın ve bu çalışma özelinde Sakız Kalesi’nin mimari mirasına yönelik bir çalışma yapmak, farklı nedenlerden ötürü büyük zorluklar taşır. 9. yüzyıldaki ilk inşasından günümüze ulaşabilen haline kadar farklı hâkimiyetler altında birçok inşa evresi geçirmiş, farklı kültürlerle yoğrularak ve değişen yapı teknolojilerine uyumlandırılarak gelişmeye devam etmiş olan kale-kentin bir o kadar da farklı yıkım süreçleri geçirdiği ve bugüne büyük ölçüde harap halde ulaştığı söylenebilir. Belki de en büyük eksiklik, bir şekilde yeterince ilgiye mazhar olamamış olan adanın akademik çalışmalara da yeterince konu edilmeyişidir. Hâlbuki Sakız Adası’nın geç ortaçağlar ve erken modern dönemde Doğu Akdeniz’in en önemli askeri ve ticari merkezlerinden olması dolayısıyla bu ilgisizlik dikkat çekicidir. Araştırmaların yetersizliği ve tarihi dokuda meydana gelmiş olduğu çok kez belirtilmiş olan tahribatlar, kale ile bunun çevresindeki kent fizikine ilişkin kapsamlı bir değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Son yüzyılda nüfusun artışına ve adanın adeta *bir başına bırakılmış* olmasına da bağlı olarak kentin son derece bakımsız olduğu, tarihi dokuda ciddi bozulmaların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Denilebilir ki, günümüze ulaşamayanlar, ulaşabilenlere kıyasla oldukça fazladır. Özellikle 1881 depreminin yol açtığı yıkım çok büyük olmuş ve eski çağlardan kalma yapıların önemli bölümü ortadan kalkmıştır. Yitip gidenlerin yerinde yükselenler ise ne yazık ki renksiz, estetikten yoksun, düzensiz ve gelişigüzel bir görünüm arz etmektedir. Kalenin surlarında son dönemde yer yer sağlamlaştırma ve onarım çalışmaları gerçekleştirilmiş/gerçekleştiriliyor olsa da, kalenin kimi yerlerinde beden ve hendek duvarları üzerinde gecekondular yükselmekte; kale içinde de yine gecekondu tipi yapıların oluşturduğu dağınık bir yapılaşma göze çarpmaktadır.

⁴ Evliyâ Çelebi’nin Sakız Kalesi’ne ilişkin anlatımlarının yalnızca kalenin burada anlatılan unsurlarıyla sınırlı olmadığı, kale içi ve çevresindeki mahalleler, konutlar, cami, çeşme, hamam gibi yapıların yanı sıra kale ve kent halkının etnografik, demografik ve kültürel yapısına dair de yoğun bir bilgiler içerdiği

belirtilmelidir. Ancak çalışmanın konusunun Sakız Kalesi’nin mimari değerlendirmesiyle sınırlandırılmış olması nedeniyle bu konulara burada değinilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (VAROL, 2018).

Sonuç itibariyle tarihî Sakız şehri, bir zamanlar sahip olduğu ihtişamlı görünümünü bugün tümüyle kaybetmiş durumdadır. Bu bağlamda Evliyâ Çelebi, adaya dair izlenimlerini aktardığı satırlarında özellikle kale ve çevresinden büyük bir hayranlıkla ve son derece detaylıca bahsetmesiyle, bugün ilgisinin hayal dünyasına gerçek anlamda mihmandarlık yapmaktadır.

Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, tarih alanlarında çalışanların bir yandan şüphe ile yaklaştıkları, diğer taraftan ise vazgeçemedikleri bir kaynak niteliğindedir. Yer yer mübalağalı anlatımları, yer yer gerçeği ve tarihi çarpıtan veya görmezden gelen ifadeleri ile karşılaşılrsa da, Sakız Kalesi ile ilgili gözlemlerinin başka yazılı ve görsel kaynaklar ile yerinde incelemelerle büyük ölçüde destekleniyor olmasıyla önemli bir başvuru kaynağı niteliği taşır. Bundan hareketle Seyahatnamenin başka yapı veya bölgeler için de bu gözle derinlemesine analiz edilmesinin, kimi zaman önemli sonuçlara ulaştırılabileceği düşünülmektedir.

“...Sözün kıyası ‘Bu kâfir âyini olacak hâneleri olduğu gibi yazıp anlatmaktan maksat ne ola ki?’ diye soran kişiye cevap odur ki,

Bu dünyayı gezen hakir dikkatle yedi iklimin gezip gördüğüm yerlerde bu kâfiristandan (Sakız) mamur bir yer görmedim. ...Hemen şundan kıyas oluna ki bu hakir, âlem seyyahı Evliyâ 31 yıl 18 padişahlık yerde gezxip dolaştım ve nice yüz bin parmaklarımı ısırp ibretlikler gördüm, bu şehir gibi huzurlu yer, halkı mutlu, suyu havası hoş, mahbûb ve mahbubesi güzel, yapıları beğenilir, ekinlikleri bol, hayır ve bereketleri çok, nimetleri çok bol, ırmakları akar ve çağlar böyle şenlikli, gülistan ve bostanlı zemin görmedim, ancak bu diyarı gördüm. Kısacası insan bu şehrin anlatılmasında aciz kalır...” (Haz., Kahraman, 2017: 137)

Kaynakça:

- FAROQHI, S. (2010), *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- GOFFMAN, D. (2014), *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, İstanbul.
- KAHRAMAN, S.A. (haz.). (2011), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C:9/1, YKY, İstanbul.
- KASTROLOGOS, (2014), Bourtzi Castle http://www.kastra.eu/castle.php?kastro=xio_burtzi kaynağından edinilmiştir.
- MANSEL, A.M. (2004), *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- MONIOUDİ-GAVALA, D. (2001). *The Castle of Chios: Fortifications and the Surrounded Town Nowadays Since the Middleages*. εκδόσεις Αιγέα, Atina.
- NSRF (National Strategic Reference Framework) Restorasyon Raporu. (2014-2020). Sakız.
- ÖRENÇ, A.F. (2009), Sakız Adası, TDV *İslam Ansiklopedisi*, C:36, İstanbul, s.6-10.
- SPAGNESI, P. (2008). *Chios Medioevale, Storia Archittonica di un'isola della Grecia Bizantina*, La Sapienza Casa Editrice, Roma.
- TAŞKIN, Ü. (2005), *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- TURAN, Ş. (1966), Sakız'ın Türk Hâkimiyeti Altına Alınması, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:4 S:6-7, Ankara. 1966, s.173-199.
- VAROL, C.T. (2018). *Evliya Çelebi'nin Anlatımıyla Sakız Kalesi: Bir Mimari Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- YAŞAR KESKİN, F. (2013). *Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Plan, Fotoğraf ve Resimler

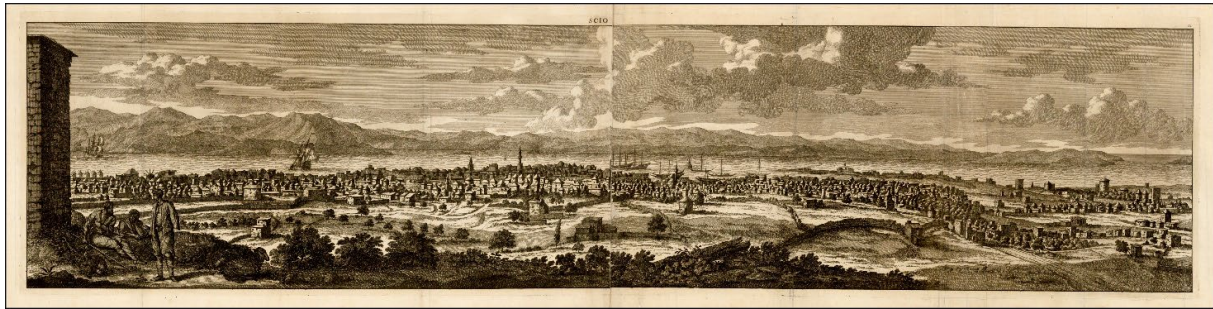
Foto.1. Sakız Kalesi genel görünümü (<https://www.sakizadasi.com/kaleleri/>).

Foto.2. Kalenin hendek alanı.

Plan 1. Kalenin 18. yüzyılda modern topçu tabyalarıyla tahkîm edilerek inşa edilmiş geç dönem tahkîmatı (Monioudi-Gavala).

Resim 1: Sakız kent surlarını gösteren le Bruyn'un gravürü.

Resim 2. Kale dışındaki kule konutları ile kalenin batı cephesindeki kapı ve önündeki köprüyü gösterir 1617 tarihli gravür.

Foto.3. Kalenin burcu üzerindeki tüfek mazgalı.

Foto.4. Beden duvarları üzerindeki top yuvaları.

Foto.5. Porta Maggiore.

Foto.6. Kazı çalışması sırasında ortaya çıkartılan tarihi köprü (NSRF Restorasyon Raporundan).

Foto.7. Kara Ali Mezarlığı.

Foto.8. Batı cephe üzerindeki tahliye kapılarından.

Foto. 9. Batı cephe üzerindeki tahliye kapılarından.

Foto.10. Sakız Limanı (<https://www.tripinview.com/en/places/port/50041/greece-north-aegean-chios-chios-harbor>).

Foto.11. Fazlı Paşa Kalesi olduğu düşünülen *Bourtzi Castle*.

Extended Abstract

This study examines the Chios Castle (Sakız Kalesi), located on the island of Chios in the eastern Aegean Sea, through the lens of the renowned 17th-century Ottoman traveler Evliya Çelebi. The primary focus of the article is to evaluate Evliya Çelebi's detailed account of the castle within its historical and architectural context. As a site that has witnessed multiple layers of occupation, including Byzantine, Genoese, and Ottoman rule, Chios Castle offers a rich case study for understanding the evolution of fortification architecture in the Eastern Mediterranean. Evliya Çelebi's *Seyahatnâme* provides not only descriptive insights into the castle's physical features but also

reveals contemporary perceptions and cultural associations tied to such monumental architecture.

The article begins by outlining the historical significance of the island of Chios, known as Sakız in Ottoman Turkish. Its geographical position near the western coast of Anatolia gave it considerable strategic and commercial importance throughout the medieval and early modern periods. During the 14th and 15th centuries, the island was under the control of the Genoese, who heavily fortified the area and established a strong maritime presence. The Genoese left a lasting architectural imprint on the island, particularly in the form of rectangular towers, curtain walls, and angular bastions. In 1566, the Ottomans conquered the island and integrated it into their provincial system. Although

the Ottomans preserved many of the existing defensive structures, they also adapted and reinforced them according to their own architectural and military needs.

The second section of the study turns to Evliya Çelebi's narrative, in which he describes Chios Castle as a magnificent and formidable stronghold. His language is often florid and poetic, characteristic of his narrative style, but it also includes valuable architectural and urban details. According to Çelebi, the castle consists of robust outer and inner walls, wide moats, a series of towers and bastions, fortified gates, and functional buildings such as mosques, baths, and administrative offices within its perimeter. He notes that the castle was constructed of sturdy stone masonry and describes its walls as being "as strong as fate" — a phrase that both romanticizes and underscores their defensive power. His account provides a rare and vivid snapshot of what the castle may have looked like in the mid-17th century.

Evliya Çelebi's description also sheds light on the castle's urban character. Unlike modern understandings of castles as strictly military spaces, Çelebi portrays Chios Castle as a living, breathing urban environment. He refers to the presence of religious institutions such as mosques and churches, as well as commercial zones, residences, and even gardens. This reinforces the notion that Ottoman fortresses often served as microcosms of the larger city, functioning not only as military installations but also as civic centers. His mention of various social and economic activities within the castle suggests that its function extended well beyond that of a mere defensive bastion.

The study proceeds to a comparative analysis of Evliya Çelebi's textual account with existing architectural evidence. Historical maps, early travel sketches, and recent archaeological surveys are utilized to validate or question Çelebi's observations. While some of his descriptions may be exaggerated—such as claims about the number of towers or the mystical origins of the structure—they still provide a crucial narrative framework that complements physical data. Moreover, many of the elements he mentions, such as cisterns, cannon emplacements, and the integration of religious buildings, are confirmed by other historical sources and contemporary fieldwork.

An important aspect of Çelebi's narrative is his incorporation of myth, folklore, and oral history. He alludes to stories about the castle's origins, magical protective talismans, hidden treasures, and ghostly apparitions. These legends are not merely digressions or imaginative flourishes; rather, they reveal how people of the period engaged with monumental structures and imbued them with layers of cultural meaning. Such narratives help us understand the symbolic significance of the castle in the collective consciousness of both locals and outsiders. For instance, Evliya's reference to the

castle being "guarded by spirits" speaks to a broader tradition in Ottoman and Islamic thought in which powerful structures were thought to be under divine or supernatural protection.

The article argues that Evliya Çelebi's account should be treated as both a historical source and a cultural artifact. His descriptions are not only valuable for reconstructing architectural history but also for understanding how architecture was perceived, interpreted, and narrated in the Ottoman world. His blending of architectural precision with imaginative storytelling mirrors a broader tradition of travel writing in the early modern Islamic world, where empirical observation was interwoven with allegorical and moral interpretation.

Furthermore, the study situates Chios Castle within the broader context of Mediterranean fortification architecture. It compares the castle's features with other Genoese and Ottoman strongholds, noting both similarities and divergences in form and function. The transition from Genoese to Ottoman control also allows for a discussion of architectural continuity and change, particularly in how different imperial systems utilized and transformed inherited spaces.

In conclusion, this article demonstrates that Evliya Çelebi's narrative provides an indispensable window into the architectural and cultural landscape of 17th-century Chios. His observations, while occasionally embellished, are rich with detail and offer a layered understanding of Sakız Kalesi as both a military structure and a vibrant urban center. By analyzing his account in conjunction with material evidence, the study contributes to the growing field of Ottoman architectural historiography and highlights the potential of travel literature as a vital supplement to conventional historical and archaeological methodologies. Chios Castle thus emerges not merely as a fortification but as a dynamic site of memory, power, and imagination in the early modern Eastern Mediterranean.